

Η διδασκαλία της Ελληνικής Επανάστασης με αφορμή τη γιορτή της 25ης Μαρτίου στο σχολείο: ένα παράδειγμα

Πέτρος Χαραβιτσιδής, Στέλλα Πρωτονοταρίου, Παρασκευή Βασιλάκου*

Με την έναρξη της περσινής σχολικής χρονιάς άνοιξε ένα μεγάλο θέμα στον χώρο της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης σχετικά με το νέο βιβλίο της ιστορίας της ΣΤ' τάξης. Τα ζητήματα που προέκυψαν δημιούργησαν εντάσεις, οι οποίες δεν έχουν ακόμα καταλαγιάσει. Ανεξάρτητα από τις τυχόν συμφωνίες ή διαφωνίες, τις συχνά ακραίες αντιδράσεις ή και τις απόλυτες στάσεις, η αντιμετώπιση του νέου βιβλίου και η συζήτηση που προκλήθηκε ανέδειξαν για άλλη μια φορά ένα υπαρκτό πρόβλημα: όχι μόνο τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται κάποιος την εθνική του ιστορία, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο αυτή πρέπει να διδάσκεται.

* Η Στέλλα Πρωτονοταρίου είναι διευθύντρια στο 132ο Δημοτικό Σχολείο Αθηνών· στο ίδιο σχολείο είναι εκπαιδευτικοί ο Πέτρος Χαραβιτσιδής και η Παρασκευή Βασιλάκου.

Μέσα από την αντιπαράθεση αυτή, προέκυψαν διάφορα ερωτήματα, ένα από τα οποία αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο οι εκπαιδευτικοί αντιμετωπίζουν στην πράξη τα ζητήματα που προκύπτουν από τη διδασκαλία του μαθήματος της ιστορίας. Προφανώς, το παραπάνω ερώτημα δεν μπορεί να απαντηθεί αν δεν παρακολουθήσει κάποιος συστηματικά τις διδακτικές πρακτικές που αυτοί οι ίδιοι εφαρμόζουν μέσα στην τάξη τους.

Η οργάνωση και η πραγματοποίηση της γιορτής για την «εθνική επέτειο της 25ης Μαρτίου», που έγινε στο σχολείο μας το προηγούμενο σχολικό έτος 2006-2007¹, θα μπορούσε να αποτελέσει μια πρόταση και να χρησιμεύσει ως παράδειγμα για τον τρόπο διδασκαλίας της εθνικής μας ιστορίας

Ο σχεδιασμός, η μεθοδολογία και η διαδικασία την οποία ακολουθήσαμε, και η οποία διήρκεσε περίπου τρεις μήνες, δεν στόχευαν απλώς στην προετοιμασία μιας εκδήλωσης ειδικά για την «εθνική επέτειο»· η συγκεκριμένη γιορτή χρησιμοποιήθηκε ως αφορμή για τη διδασκαλία της ιστορίας μέσα από

αυθεντικές πηγές και κείμενα². Με αυτή την έννοια, το παράδειγμα που ακολουθεί αποτέλεσε για μας μια εναλλακτική προσέγγιση για τη διδασκαλία μιας σημαντικής περιόδου της ελληνικής ιστορίας, της Ελληνικής Επανάστασης³.

Για μια διαφορετική προσέγγιση της διδασκαλίας της ιστορίας

Με σημείο αναφοράς το παράδειγμα της Ελληνικής Επανάστασης, αποφασίσαμε να εργαστούμε με τους μαθητές μας⁴ πάνω στα δομικά στοιχεία που

1 Ανάλογες προσπάθειες σχετικά με τις εθνικές γιορτές έχουν γίνει στο σχολείο και για τις άλλες εθνικές επετείους. Βλ. Σ. Πρωτοναρίου & Π. Χαραβιτσιδής, 2006. Εθνικές εορτές: Η εμπειρία μιας άλλης προσέγγισης.

2 Για τον τρόπο οργάνωσης των εθνικών εορτών στον χώρο του σχολείου, βλ. Κ. Μπουνίδης, 2004. Όψεις του εθνοκεντρισμού στη σχολική ζωή της ελληνικής εκπαίδευσης: οι εθνικές επετείους της 28ης Οκτωβρίου και της 25ης Μαρτίου. Για τον τρόπο με τον οποίο το σχολείο επηρεάζει μέσω των μαθημάτων και των εθνικών εορτών και των συμβόλων την εθνική συνείδηση των μαθητών, βλ. Α. Φραγκουδάκη & Θ. Δραγώνα, 1997. *Τι είν' η πατρίδα μας. Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*.

3 Το σχέδιο διδασκαλίας εφαρμόστηκε παράλληλα στα δύο τμήματα της ΣΤ' τάξης, με υπεύθυνους για το πρώτο τμήμα τους εκπαιδευτικούς Πέτρο Χαραβιτσιδής και Παρασκευή Βασιλάκου και για το δεύτερο τον Γιώργο Μακρυγιάννη και τη διευθύντρια του σχολείου Στέλλα Πρωτοναρίου.

4 Οι μαθητές που συμμετείχαν στη γιορτή ήταν κυρίως παιδιά μεταναστών (ποσοστό 70%). Για τον τρόπο με τον οποίο το σχολείο διαχειρίζεται ζητήματα που σχετίζονται με τη «διαφορετικότητα» των μαθητών του, βλ. Σ. Πρωτοναρίου & Π. Χαραβιτσιδής, 2005. Για ένα σχολείο που σέβεται τη διαφορετικότητα: Θεωρητικές και πρακτικές προσεγγίσεις.

εμφανίζονται σε κάθε επαναστατικό κίνημα.

Πέρα από τα γενικότερα ερωτήματα που μας απασχόλησαν, όπως: Με ποιον τρόπο μπορούν να επαναπροσδιοριστούν οι εκδηλώσεις «εθνικού περιεχομένου» που πραγματοποιούνται στα σχολεία μας ως προς τη μορφή, το περιεχόμενο και τη διαδικασία, ώστε να είναι δημιουργικές και γόνιμες για μαθητές και εκπαιδευτικούς, ή με ποιον τρόπο είναι δυνατόν να αποφύγουμε μέσα στο συγκεκριμένο σχολικό πλαίσιο την «κατασκευή» εθνοκεντρικών συνειδησεων κ.ά., το σκεπτικό του συγκεκριμένου σχεδιασμού επικεντρώθηκε κυρίως στα παρακάτω ερωτήματα, στα οποία προσπαθήσαμε να απαντήσουμε:

- Βίωναν όλοι οι Έλληνες με τον ίδιο τρόπο την υπόδουλη κατάσταση;
- Η Ελληνική Επανάσταση επηρεάστηκε και προετοιμάστηκε από άλλα κινήματα, και ποια ήταν αυτά;
- Με ποιον τρόπο οι πρωτεργάτες της επηρέασαν την εξέλιξή της;
- Ποιος ήταν ο ρόλος των διανοουμένων και των λογοτεχνών, ποιος ο ρόλος των οπλαρχηγών της εποχής και ποιος των υπόλοιπων ραγιάδων;
- Ποιες διεργασίες συντελούνται όταν κάποιος αγωνίζεται για την ελευθερία του, τι συγκρούσεις βιώνει και ποια είναι τα αποτελέσματά τους;
- Υπήρξαν εμφύλιες συγκρούσεις; Γιατί συνέβησαν και τι συνέπειες είχαν στην έκβαση της Επανάστασης;

Ενότητα πρώτη

Οι συνθήκες ζωής των υποδούλων

Οι μαθητές μελέτησαν κείμενα που έδιναν άμεσες και έμμεσες πληροφορίες για τις συνθήκες ζωής των υποδούλων. Χρησιμοποιήθηκαν πηγές από βιβλία Ιστορίας, δημοτικά ποιήματα και τραγούδια, εικαστικό υλικό και βιογραφικά κείμενα⁵.

Μετά τη συστηματική μελέτη των πηγών, οι μαθητές ανακοίνωσαν το αποτέλεσμα της έρευνάς τους στην τάξη. Στη συνέχεια, επέλεξαν να ασχοληθούν με τη ζωή και τη δράση τεσσάρων κοινωνικών ομάδων, των Φαναριωτών, των κολίγων, των κοτζαμπάσηδων και των κλεφτών-αρματολών. Τα παιδιά, αφού χωρίστηκαν σε αντίστοιχες ομάδες, έγραψαν ένα βιογραφικό κείμενο σε πρώτο πρόσωπο για την κοινωνική ομάδα που είχαν επιλέξει. Τα βιογραφικά κείμενα διαβάστηκαν στην τάξη, και τα ίδια τα παιδιά αποφάσισαν να τα παρουσιάσουν και την ημέρα της γιορτής. Θεώρησαν όμως απαραίτητο να σκηνοθετήσουν τον υποτιθέμενο κολίγο, τον Φαναριώτη, τον κοτζάμπαση, τον κλέφτη και τον αρματολό με τρόπο που να παραπέμπει στην αντίστοιχη κοινωνική ομάδα. Έτσι, ο κολίγος θα φορούσε ψάβινο καπέλο και

⁵ Για τη σύνδεση του εκπαιδευτικού υλικού με τους εκπαιδευτικούς στόχους βλ. σχετικά Α. Ανδρούσου. 2005. «Πώς σε λένε;». Διεργασίες μιας επιμορφωτικής παρέμβασης στη μειονοτική εκπαίδευση.

θα κρατούσε μαστούνη και ταγάρι, ο Φαναριώτης καπέλο και ένα μακρύ παλτό, ο κοτζάμπασης κουστούμι, ο κλέφτης και ο αρματολός θα κρατούσαν σπαθιά, ενώ ο κλέφτης θα φορούσε και ένα μενταγιόν, δώρο της μητέρας του.

Στόχος της ενότητας αυτής ήταν να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές ότι δεν βίωναν οι διαφορετικές κοινωνικές ομάδες την κατάσταση της σκλαβιάς με τον ίδιο τρόπο, αλλά ότι υπήρχαν σοβαρές διαφοροποιήσεις, οι οποίες καθόρισαν σε σημαντικό βαθμό και τη στάση τους απέναντι στην Επανάσταση.

Ενότητα δεύτερη

Η προετοιμασία για την Επανάσταση

α) Η Γαλλική Επανάσταση και η επιρροή της

Οι μαθητές μελέτησαν πηγές από κείμενα που σχετίζονταν με τη Γαλλική Επανάσταση. Μελετήσαμε επίσης εικαστικό υλικό (ζωγραφική, γκραβούρες κ.ά.) και συζητήσαμε πάνω σε αυτό. Στη συνέχεια, αναλύθηκαν και συζητήθηκαν τα συνθήματα και οι διακηρύξεις της Γαλλικής Επανάστασης και τα παιδιά πρότειναν διάφορους τρόπους με τους οποίους θα μπορούσαν τα συνθήματα αυτά να αποδοθούν κατά τη διάρκεια της γιορτής. Έτσι, αποφάσισαν τις βασικές διακηρύξεις από τα «Δικαιώματα του Ανθρώπου και του Πολίτη» να τις παρουσιάσουν

με απλό τρόπο, ώστε να γίνουν κατανοητές, και τα βασικά συνθήματα της Γαλλικής Επανάστασης («Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφοσύνη») να γραφούν σε αφίσες και να επικολληθούν κατά τη διάρκεια της γιορτής σε ένα μεγάλο εικαστικό έργο, το οποίο κατασκεύασαν αποτυπώνοντας τα σώματά τους. Η επιλογή του συγκεκριμένου έργου, που αναπαριστούσε ανθρώπινες φιγούρες με προτεταμένα τα χέρια, έγινε από τους μαθητές, επειδή, όπως είπαν, ήθελαν να αποδώσουν την αγωνιστικότητα και την αποφασιστικότητα των ανθρώπων που διεκδικούσαν τα δικαιώματά τους.

β) Η διακίνηση των φιλελεύθερων ιδεών

Συζητήσαμε με τους μαθητές μας το γεγονός ότι η διακίνηση στον υπόδουλο ελληνισμό των φιλελεύθερων ιδεών έγινε από τους διανοούμενους και τους λογοτέχνες της εποχής με πολλούς τρόπους. Επικεντρωθήκαμε στο παράδειγμα του Ρήγα Φεραίου και μελετήσαμε κείμενα και ποιήματά του.

Ανακαλύψαμε τη συνάφεια και τη σχέση που είχαν τα κείμενα αυτά με τη Γαλλική Επανάσταση και τα επεξεργαστήκαμε απλοποιώντας τα, έτσι ώστε να γίνουν περισσότερο κατανοητά. Μέσα από τον λόγο του Ρήγα, οι μαθητές αποφάσισαν να προβάλουν στη γιορτή βασικά σημεία από τα «Δίκαια του Ανθρώπου». Αφού τα κατέγραψαν σε αφίσες, πρότειναν η παρουσίασή τους να γίνει στις μητρικές γλώσσες των παιδιών. Με αυτό τον τρόπο θέλησαν

να δώσουν στις ιδέες αυτές μια παγκόσμια αξία. Στο τέλος, μάλιστα, τραγούδησαν και το μελοποιημένο ποίημα του Ρήγα «Όλα τα έθνη».

Μέσα επίσης από την ανάλυση του «Θούριου» οι μαθητές κατάλαβαν τη σημασία της εγρήγορσης και της κινητοποίησης των ανθρώπων για ένα σημαντικό σκοπό. Αποφάσισαν, λοιπόν, να γράψουν σε ένα μεγάλο πανό στίχους από τον Θούριο, τους οποίους τα ίδια επέλεξαν, και να τον εντάξουν στη γιορτή τους τραγουδώντας τον.

Στόχος της ενότητας αυτής ήταν να κατανοήσουν οι μαθητές ότι όλα τα επαναστατικά κινήματα έχουν κοινές ιδεολογικές αφετηρίες, οι οποίες σε μεγάλο βαθμό επηρεάζουν και την έκβασή τους.

Ενότητα τρίτη

Η Ελληνική Επανάσταση

Επιλέξαμε να εργαστούμε πάνω στη θυσία των Μεσολογγιτών, προσεγγίζοντάς την μέσα από το έργο του Διονύσιου Σολωμού. Το κείμενο «Η Γυναίκα της Ζάκυθος» μάς έδωσε την ευκαιρία να επεξεργαστούμε ζητήματα που αφορούσαν αξίες όπως η αλληλεγγύη, η συμπαράσταση, η αγωνιστικότητα, η αυτοθυσία.

Τα παιδιά, με τα ανάλογα μουσικά ακούσματα, ένιωσαν την ατμόσφαιρα του έργου και ζήτησαν να το δραματοποιήσουν, δίνοντάς του μια πιο απλή μορφή. Συγχρόνως, κατά τη διάρκεια της δραματοποίησης πρόσθεσαν διαλόγους και αφηγήσεις. Προσπάθησαν, όμως, κατά την επεξεργασία του δικού τους κειμένου, να μην απομακρυνθούν από το ύφος του ποιητή.

Τέλος, για τις ανάγκες της παράστασης κατασκεύασαν μόνο τους τα ρούχα που θα φορούσαν, βάφοντας και ράβοντας υφάσματα-γάζες με απλές και εύκολες τεχνικές.

Στην επόμενη φάση εργαστήκαμε πάνω στο μελοποιημένο⁶ ποίημα του Διον. Σολωμού «Το χάραμα επήρα». Μας εντυπωσίασε το γεγονός ότι οι μαθητές μας, ακούγοντας και τη μελοποίηση του ποιήματος, ένιωσαν το κλίμα που περιγράφει ο ποιητής, και οι ερμηνείες ή και οι απόψεις που εξέφρασαν ήταν ιδιαίτερα ουσιαστικές. Μετά την επεξεργασία του ποιήματος, οι μαθητές αποφάσισαν να αποδώσουν την εικόνα που περιγράφεται σε αυτό με ένα

μεγάλο έργο ζωγραφικής, το οποίο θα αναρτούσαν ως σκηνικό κατά τη διάρκεια της γιορτής τους, όταν θα αναφέρονταν στο Μεσολόγγι.

Οι Μεσολογγίτες, όμως, δεν είχαν υπερφυσικές δυνάμεις. Η σύγκρουση μεταξύ ζωής και θανάτου φαίνεται στο ποίημα «Ο Απρίλης με τον έρωτα». Οι μαθητές, μελετώντας το, εντόπισαν την εσωτερική σύγκρουση του ανθρώπου που αγωνίζεται, βρίσκεται κοντά στον θάνατο και επιλέγει τη «θυσία», αλλά συγχρόνως βιώθει πόνο βλέποντας γύρω του τη χαρά και την ομορφιά της ζωής. Οι μαθητές θεώρησαν απαραίτητο, κατά τη διάρκεια της απαγγελίας του ποιήματος στη γιορτή και θέλοντας να αποδώσουν συμβολικά την αγάπη των πολιορκημένων για τη ζωή, να κολλήσουν ένα λουλουδί και έναν ήλιο στη ζωγραφιά με την πολιορκία του Μεσολογγίου.

Στόχος της ενότητας αυτής ήταν να αναδείξουμε την αποφασιστικότητα ως συστατικό στοιχείο κάθε μεγάλου αγώνα και, παράλληλα, να αντιληφθούμε ότι μέσα σε αυτό τον αγώνα οι άνθρωποι προβληματίζονται, υποφέρουν και, κάποιες φορές, μπορεί και να λυγίσουν μπροστά στις ανυπέβλητες δυσκολίες.

Ενότητα τέταρτη

Α) Οι εμφύλιες συγκρούσεις

Οι εμφύλιες συγκρούσεις αποτελούν ένα βασικό παράγοντα στον τρόπο με τον οποίο εξελίχθηκε η Ελληνική Επανάσταση. Πριν από την έναρξή της, όσο και κατά τη διάρκειά της, οι εμφύλιες συγκρούσεις έπαιξαν σημαντικό ρόλο στα γεγονότα που διαδραματίστηκαν.

Προσπαθήσαμε να συνδέσουμε την ενότητα αυτή με την πρώτη ενότητα, στην οποία οι μαθητές μας ασχολήθηκαν με τη διαφορετική θέση των ανθρώπων μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Τα παιδιά, έχοντας ήδη πληροφορίες, γνώσεις και βιώματα, προσπάθησαν να ερμηνεύσουν τη διαφορετική στάση τής κάθε κοινωνικής ομάδας απέναντι στις εξελίξεις. Ταυτόχρονα, προσεγγίσαμε και κείμενα τα οποία είχαν προκύψει από τις εθνοσυνηλεύσεις και παρατηρήσαμε τη διαφοροποίηση αυτών των ομάδων. Στην ενότητα αυτή εντοπίσαμε και τον ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων και προσπαθήσαμε να ερμηνεύσουμε τη στάση τους απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση και στην προοπτική δημιουργίας του αυτόνομου ελληνικού κράτους.

Στη συνέχεια, αποφασίσαμε στη γιορτή να αποδώσουμε τις εμφύλιες συγκρούσεις μέσα από ένα παιχνίδι ρόλων. Τα παιδιά που εκπροσωπούσαν τις διάφορες κοινωνικές ομάδες στην πρώτη ενότητα

⁶ Για τον τρόπο με τον οποίο εργαζόμαστε στη μελοποιημένη ποίηση, βλ. Ε. Νικολοπούλου, Σ. Πρωτονοταρίου & Π. Χαραβιτσίδης. 2006. Ποίηση και μουσική: Μια διδακτική προσέγγιση.

(κοτζαμπάσηδες, Φαναριώτες, κολίγοι, κλέφτες-αρματολοί) ξαναβρέθηκαν και πάλι στη σκηνή, αυτή τη φορά όμως για να διεκδικήσει κάθε ομάδα με τα επιχειρήματά της την εξουσία. Στη σύγκρουση αυτή συμμετείχαν τώρα και οι γυναίκες, οι οποίες, έχοντας παίξει σημαντικό ρόλο στην Επανάσταση, αντιπαράτεθηκαν διεκδικώντας και το δικό τους δικαίωμα στην εξουσία.

Τα παιδιά, κατά τη διάρκεια της γιορτής, απέδωσαν τη σύγκρουση αυτή με μεγάλη ζωντάνια, μεταδίδοντας στο ακροατήριο την ένταση των στιγμών και κάνοντας αισθητή την κρίση που προκύπτει όταν φαινομενικά συμμαχικές μεταξύ τους δυνάμεις διεκδικούν μερίδιο στην εξουσία.

Β) Οι εκκλήσεις για ομοψυχία

Επιλέξαμε τρία κείμενα, τα οποία πραγματεύονται με διαφορετικό τρόπο το καθένα το ζήτημα της ομοψυχίας και της ενότητας για την επίτευξη των στόχων κάθε αγώνα: το ποίημα του Νίκου Γκάτσου «Μπαρμπαγιάννη Μακρυγιάννη», το κείμενο «Είμαστε στο εμείς» του Μακρυγιάννη και ένα απόσπασμα από τον λόγο του Κολοκοτρώνη στην Πνύκα. Τα κείμενα αυτά θίγουν παράλληλα τα ζητήματα της προσωπικής φιλοδοξίας, των οικονομικών συμφερόντων και της αγάπης για εξουσία, θεωρώντας ότι είναι παράγοντες καταστροφικοί για τη θετική έκβαση κάθε προσπάθειας.

Συζητήσαμε πάνω σε αυτά και προσπαθήσαμε, κάνοντας αναφορές και σε άλλα ιστορικά γεγονότα στα οποία παρατηρήθηκαν παρόμοια φαινόμενα, να συγκρίνουμε τα αποτελέσματά τους. Οι μαθητές κατέγραψαν σημαντικές ομοιότητες μεταξύ τους.

Επικεντρωθήκαμε, επίσης, στον ρόλο ανθρώπων ανιδιοτελών, χωρίς συμφέροντα και προσωπικές φιλοδοξίες, που δεν ενεπλάκησαν σε αντιπαράθεσεις, και οι οποίοι με τη στάση τους ανέδειξαν ένα ήθος ξεχωριστό.

Στη συνέχεια, επεξεργαστήκαμε το ποίημα «Μικρός λαός» του Γιάννη Ρίτσου. Στο ποίημα αυτό τα παιδιά επισήμαναν το στοιχείο της εσωτερικής δύναμης που αποκτά μια ομάδα ανθρώπων όταν αγωνίζεται για ιδανικά και αξίες, και αποφάσισαν να το τραγουδήσουν στη γιορτή τους σε μελοποίηση του Μίκη Θεοδωράκη.

Επίλογος

Μέσα από τη διαδικασία που ακολουθήθηκε οι μαθητές/μαθήτριες γνώρισαν και βίωσαν τα ιστορικά γεγονότα που σχετίζονται με την Ελληνική Επανάσταση, ταυτίστηκαν με ρόλους που είχαν αναλάβει, κινητο-

ποιήθηκαν, και η εκδήλωση που πραγματοποιήθηκε στο σχολείο ήταν προσωπικό τους δημιούργημα.

Ο συνδυασμός μικρών αφηγηματικών κειμένων, που τα ίδια τα παιδιά έγραψαν για να συνδέσουν τα γεγονότα, η εναλλαγή δραματοποιήσεων, παιχνιδιών-ρόλων, τραγουδιών, μεγάλων ζωγραφικών έργων, αφισών με συνθήματα, καθώς και η έκφραση μέσα από τις δικές τους γλώσσες διαχρονικών διεκδικήσεων και ανθρώπινων δικαιωμάτων κίνησαν το ενδιαφέρον τόσο στους γονείς όσο και στους μαθητές και στις μαθήτριες που παρακολούθησαν την εκδήλωση.

Για μας τους εκπαιδευτικούς ήταν μια σημαντική εμπειρία, η οποία μας οδήγησε και πάλι στο συμπέρασμα ότι η δουλειά στην τάξη αφήνει πολλά περιθώρια πρωτοβουλίας και δημιουργικής διδασκαλίας· για να είναι, όμως, ενδιαφέρουσα και αποτελεσματική, είναι αναγκαίο να εμπλουτίζεται και να εξελίσσεται όχι μόνο μέσα από την εμπιστοσύνη που δείχνουμε στα παιδιά και μέσα από την αξιοποίηση των απόψεων, της φαντασίας, της δημιουργικότητας και των εμπειριών των μαθητών/μαθητριών μας, αλλά και μέσα από την ανάπτυξη της δυναμικής της ομάδας των ίδιων των εκπαιδευτικών, μέσα από τη συνεργασία, το «μοίρασμα», την ανταλλαγή και τον αναστοχασμό μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ανδρούσου, Α. 2005. «Πώς σε λένε;». *Διεργασίες μιας επιμορφωτικής παρέμβασης στη μειονοτική εκπαίδευση*. Αθήνα: Gutenberg.

Λεοντής, Χρ. (επιμ.). *Καντάτα Ελευθερίας. Ρήγας – Σολωμός – Μακρυγιάννης*. Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων.

Μπονίδης, Κ. 2004. Όψεις του εθνοκεντρισμού στη σχολική ζωή της ελληνικής εκπαίδευσης: οι εθνικές επέτειοι της 28ης Οκτωβρίου και της 25ης Μαρτίου, περ. *Σύγχρονη Εκπαίδευση* 134.

Νικολοπούλου, Ε., Πρωτονοταρίου, Σ. & Π. Χαραβιτσίδης. 2006. Ποίηση και μουσική: Μια διδακτική προσέγγιση, περ. *γέφυρες* 29.

Πρωτονοταρίου, Σ. & Π. Χαραβιτσίδης. 2005. Για ένα σχολείο που σέβεται τη διαφορετικότητα: Θεωρητικές και πρακτικές προσεγγίσεις, περ. *Εκπαιδευτική Κοινότητα* 78.

—. 2006. Εθνικές εορτές: Η εμπειρία μιας άλλης προσέγγισης, περ. *γέφυρες* 26.

Φραγκουδάκη, Α. & Θ. Δραγώνα. 1997. *Τι είν' η πατρίδα μας. Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.